

Draus, Jan / Zasztowt, Leszek

Aresztowanie profesora Ludwika Chmaja w świetle materiałów archiwalnych z 1944/45 roku

Rozprawy z Dziejów Oświaty 44, 173-202

2005

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN DRAUS,
LESZEK ZASZTOWT

ARESZTOWANIE PROFESORA LUDWIKA CHMAJA W ŚWIETLE MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH Z 1944/45 ROKU

Profesor Ludwik Chmaj był jednym z wybitniejszych badaczy okresu reformacji. Doskonały znawca arianizmu, poświęcił mu szereg studiów i artykułów, w tym monografię i edycję źródłową listów Fausta Socyna oraz książkę o Samuelu Przytkowskim¹. Jako historyk filozofii był zafascynowany myślą Kartezjusza, którego pisma przekładał i któremu dedykował odrębne studium². Dzięki Kartezjuszowi zainteresował się okazjonalizmem, jako prądem filozoficznym³. Przełożył również na język polski Logikę Piotra Gassendiego, jednego z krytyków Kartezjusza⁴.

Był nie tylko historykiem kultury i filozofii, ale także historykiem psychologii i pedagogiem. Do dziś popularną i wykorzystywaną w dydaktyce jest jego synteza *Kierunki i prądy pedagogiki współczesnej*⁵. Szczegółową analizę twórczości

¹ L. Chmaj, *Bracia polscy: ludzie, idee, wpływy*, Warszawa 1957; *Studia nad arianizmem*, pod red. L. Chmaja, Warszawa 1959; idem, *Komeński a Bracia Polscy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, T. III: 1958, s. 133–156; idem, *Komeński w walce z kartezjanizmem*, „Studia Filozoficzne”, 1958, z. 2, s. 42–60; idem, *Faust Socyn 1539–1604*, Warszawa 1963; *Faust Socyn, Listy*, oprac. L. Chmaj, tłum. T. Bieńkowski, T. I–II, Warszawa 1959; idem, *Samuel Przytkowski na tle prądów religijnych XVII w.*, Kraków 1927.

² Była to jego praca habilitacyjna: L. Chmaj, *Rozwój filozoficzny Kartezjusza*, Kraków 1930. Przełożył także na język polski: René Descartes, *Namiętności duszy*, tłum. L. Chmaj, Warszawa 1986 (wyd. 3: Kęty 2001); Descartes, *Prawidła kierowania umysłem; Poszukiwanie prawdy poprzez światło przyrodzone rozumu*, tłum. L. Chmaj, Warszawa 1958 (wyd. 3: Kęty 2002). Przełożył także na język polski: V. F. Assmus, *Descartes*, tłum. L. Chmaj, Warszawa 1960. Por. też: J. L. Wolzogen, *Uwagi do Medytacji metafizycznych René Descartes'a*, wstępem i przypisami opatrzył L. Chmaj, Warszawa 1959.

³ L. Chmaj, *Okazjonalizm. Geneza i rozwój*, Warszawa 1937.

⁴ P. Gassendi, *Logika*, wstęp L. Kołakowski, tłum. L. Chmaj, Warszawa 1964.

⁵ L. Chmaj, *Kierunki i prądy pedagogiki współczesnej*, Warszawa 1938. Drugie wydanie: idem, *Prądy i kierunki w pedagogice XX w.*, Warszawa 1962; toż wyd. 3: Warszawa 1963.

pedagogicznej Chmaja, w tym jego zainteresowań psychologią i pedagogiką polską, rosyjską i sowiecką, ale także zachodnią, przedstawiła ostatnio Władysława Szulakiewicz⁶. Obok pedagogiki współczesnej interesował się Profesor przede wszystkim postacią Jana Amosa Komeńskiego i działalnością zakonu pijarów⁷. Poważne miejsce w jego zainteresowaniach pedagogiką współczesną zajmowały fascynacje twórczością Antoniego Makarenki, Konstantego Uszyńskiego, Johna Deweya, Emila Durkheima, Alfreda Adlera i Jana Władysława Dawida⁸.

Kariera akademicka Ludwika Chmaja rozwijała się pomyślnie, choć nie bez przeszkód, w okresie międzywojennym. Dopiero wojna i okupacja pozbawiły Profesora możliwości tworzenia, a także na okres dekady przerwały jego działalność uniwersytecką. Tragiczne losy Ludwika Chmaja są wielce pouczające. Mimo zesłania do łagru sowieckiego udało mu się przeżyć, a po szczęśliwym powrocie do Polski jeszcze przez kilka lat prowadzić badania, które zaowocowały kilkoma wybitnymi pracami. Przedstawione tutaj, publikowane po raz pierwszy, protokoły przesłuchań Profesora przez litewskie NKGB, pokazują jeszcze jedną, ważną stronę osobowości uczonego. Pokazują Jego odwagę, patriotyzm i niezłomne przekonanie o słuszności wyznawanych poglądów, których – nawet w ogniu pytań oficera NKGB i po wielogodzinnych przesłuchaniach – nie zdecydował się ukrywać ani zmieniać.

*

Urodził się w ubogiej rodzinie chłopskiej dn. 15 lutego 1888 roku w renesansowym miasteczku galicyjskim Głogowie nieopodal Rzeszowa⁹. Był synem

⁶ W. Szulakiewicz, *Ludwik Chmaj (1888–1959). Zarys biografii i twórczości pedagogicznej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”. T. XLII: 2003, s. 161–182. J. Draus, *Chmaj Ludwik*, [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, Rzeszów 2004, s. 61. Por. także dawniejsze prace: J. Tabir, *Ludwik Chmaj*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, T. V: 1960, s. 266–268; K. Lepszy, *Ludwik Chmaj (1888–1959)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1960, z. 2, s. 597–600; R. Wołoszyński, *Materiały Ludwika Chmaja*, „Biuletyn Archiwum PAN”, Warszawa 1968, nr 11; R. Jadcza, *Wileński epizod w działalności filozoficzno-pedagogicznej Ludwika Chmaja*, „Edukacja Filozoficzna”, T. XXV: 1998, s. 281–287.

⁷ Por. przypis 1. *Historia Domus Varsaviensis Scholarum Piarum*, oprac. L. Chmaj, Wrocław 1959.

⁸ L. Chmaj, *Antoni Makarenko. Zarys życia i twórczości*, Warszawa 1960; K. Uszyński, *Problemy nauczania*, wstęp L. Chmaj, Wrocław 1959; L. Chmaj, *Filozofia wychowania Johna Deweya*, „Ruch Pedagogiczny”, 1936/37, nr 4/5, s. 129–144; i d e m, *Pedagogika socjologiczna Emila Durkheima*, „Chowanna”, 1936, z. 9, s. 369–378, z. 10, s. 417–428; i d e m, *Teoria pedagogiczna psychologii indywidualnej (Rzecz o Alfredzie Adlerze)*, Kraków 1930, 48 ss.; i d e m, *Jan Władysław Dawid*, [w:] *Z dziejów myśli pedagogicznej. Materiały do studiów*, wstęp i red. B. Suchodolski, W. Okoń, Warszawa 1958, s. 630–542.

⁹ Szulakiewicz, s. 162 i nn.; *Chmaj Ludwik (1888–1959)*, [w:] *Wileński słownik biograficzny*, pod red. H. Dubowika, L. J. Malinowskiego, Bydgoszcz 2002, s. 49. *Skład Uniwersytetu Stefana Batorego i późniejsze losy profesorów*, [w:] *Alma Mater Vilnensis. W dziesiątą rocznicę przerwania normalnej pracy USB*, Londyn 1950, s. 110.

Marcina Chmaja i Marii z Jaroniów. Po ukończeniu szkoły elementarnej w Głogowie, w latach 1900–1908 uczęszczał do I Gimnazjum w Rzeszowie, które ukończył w 1908 r. W latach 1908–1912 studiował filozofię i filologię klasyczną na Uniwersytecie Jagiellońskim. Tam też uzyskał doktorat w 1914 r. Od 1912 do 1938 roku pracował jako nauczyciel w krakowskich szkołach średnich (IV Gimnazjum i I Gimnazjum im. B. Nowodworskiego). Habilitował się na Uniwersytecie Jagiellońskim na podstawie pracy *Rozwój filozoficzny Kartezjusza do r. 1637* w 1929 r.

Mimo poważnego dorobku naukowego nie uzyskał katedry w Uniwersytecie Jagiellońskim, na którym pracował jako docent prywatny od 1930 r. i, krótko, jako zastępca profesora – w I Katedrze Filozofii – w roku akademickim 1932/33. Był już wtedy – od 1919 r. – współpracownikiem Komisji Historyczno-Filozoficznej PAU, członkiem Polskiego Towarzystwa Filozoficznego, a także współpracownikiem licznych czasopism i serii wydawniczych.

W 1938 roku został wybrany na Katedrę Filozofii i Pedagogiki w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Wygrał konkurs mając poważnych konkurentów w osobach Józefa Chałasińskiego i Bogdana Suchodolskiego. O sukcesie zadecydowała, wydana wówczas synteza: *Kierunki i prądy pedagogiki współczesnej*¹⁰. Jako kierownik tej katedry pracował do 1939 r. Został także członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie.

Po zamknięciu Uniwersytetu przez władze litewskie 15 grudnia 1939 roku kontynuował działalność dydaktyczno-naukową w konspiracji. Tej działalności nie zaniechał również w okresie okupacji sowieckiej (1940–1941) i niemieckiej (1941–1944). Lata wojny przeżył Chmaj w Wilnie, gdzie prowadził kwerendy w bibliotekach i archiwach¹¹. Ponadto zaangażował się w tajne nauczanie na USB. Razem z nim w tajnym nauczaniu uniwersyteckim na Wydziale Humanistycznym USB uczestniczyli profesorowie filozofii: Tadeusz Czeżowski i Henryk Elzenberg, historyk literatury Konrad Górski, filolodzy klasycy: Jan Oko i Stefan Srebrny, historycy: Stanisław Zajączkowski, Henryk Łowmiański, Janusz Iwaszkiewicz i Ryszard Mienicki, a także etnolog Kazimierz Moszyński. Jak wspominał T. Czeżowski, w latach 1942/43 i 1943/44 tajne komplety uniwersyteckie objęły także młodzież z ukończonym liceum i przybrały formę regularnych zajęć uniwersyteckich¹². Według ostatnich ustaleń po aresztowaniach wśród profesury wileńskiej, jakie przeprowadzili Niemcy we wrześniu 1943 r., Ludwik Chmaj był

¹⁰ Szulakiewicz, s. 165 i nn.; Jadcza, s. 281 i nn.

¹¹ R. Wołoszyński, *Materiały Ludwika Chmaja*, „Biuletyn Archiwum PAN”, nr 11, Warszawa 1968, s. 86.

¹² L. Zasztowt, *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, T. XXXCVIII: 1993, z. 4, s. 75–76; i d e m, *Alma Mater Vilnensis Clandestina (1939–1945)*, „Lithuania. Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej”, 1994, z. 4 (13), s. 104–119.

jedną z osób, które kontynuowały tajne nauczanie w tym ośrodku. Profesor pracował w Okręgowym Biurze Oświaty i Kultury Delegatury rządu, którym kierował początkowo – od 1942 roku – Jan Bobka, a następnie Jan Żelski¹³. Profesor odpowiadał za nadzór nauczania uniwersyteckiego, a także sam uczył łaciny i wykładał filozofię nie tylko na tajnych kompletach uniwersyteckich, ale także w tzw. uniwersyteckim ośrodku tajnego szkolnictwa średniego w Wilnie¹⁴. Warto dodać – za Ryszardem Wołoszyńskim, że w okresie okupacji Ludwik Chmaj zrezygnował z możliwości wyjazdu z Wilna do Szwecji, przede wszystkim z racji niemożności zabrania ze sobą materiałów, notatek i papierów¹⁵.

Profesor zaangażował się również w konspiracyjną działalność polityczną. W zamieszczonych poniżej zeznaniach, składanych w sowieckim NKGB, działalność ta jest niewątpliwie marginalizowana. Dzięki ostatnio opublikowanym pracom można zrekonstruować miejsce jakie zajmował profesor w strukturze Polskiego Państwa Podziemnego.

Po przyłączeniu Wilna do Republiki Litewskiej, na mocy układu pomiędzy ZSRR a Litwą z dn. 10 października 1939 r., jawnie funkcjonowały w mieście przez pewien czas organizacje polskie. Na czele działającego wówczas, od jesieni 1939 do 10 lipca 1940 r., Komitetu Polskiego stał mecenas Bronisław Krzyżanowski, przed wojną zbliżony do PSL „Piast” i „Wyzwolenie”. W skład Komitetu wchodził: Aleksander Zwierzyński i Piotr Kownacki (ze Stronnictwa Narodowego), prof. Witold Staniewicz (związany z obozem piłsudczykowskim), prof. Konrad Górski, Tadeusz Kiersnowski, adwokat Zygmunt Jundziłł (były Senator RP), adwokat Leon Kulikowski, działacz spółdzielczy Antoni Kokociński oraz prof. Stefan Ehrenkreutz, dr Jerzy Dobrzański i Jan Żejmo (z PPS), a także prof. Ludwik Chmaj (ze Stronnictwa Ludowego). Komitet utrzymywał kontakt z nieformalnym łącznikiem z rządem RP prof. Adamem Żółtowskim i jego zastępcą Michałem Tyszkiewiczem¹⁶.

Po ponownym wkroczeniu Armii Czerwonej do Wilna w dn. 15 czerwca 1940 r. Komitet Polski rozwiązał się. W jego miejsce, we wrześniu, utworzony został Polski Komitet Porozumiewawczy (PKP), zwany Okręgową Radą Polityczną. Pełnił on funkcję politycznego organu doradczego Delegata Rządu na okręg wileński. Rekomendował również kandydatury na to stanowisko. W jego składzie znaleźli się: płk Nikodem Sulik, jako przewodniczący, mjr Aleksander Krzyżanowski, ks. Romuald Świrkowski, Witold Świeżewski (SN), adwokat Władysław Kamiński (były senator RP), były działacz Związku Legionistów

¹³ W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 240, 470.

¹⁴ A. Rojcecki, *Okruchy wspomnień. Materiały do dziejów polskiego szkolnictwa średniego w Wilnie w latach II wojny światowej*. [w:] *Wilno jako ognisko oświaty w latach próby (1939–1945)*, pod red. E. Feliksia k, M. Skorko - Barańskie j, Białystok 1991, . 98, 304.

¹⁵ Wołoszyński, s. 88.

¹⁶ Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 30–31.

Adam Galiński, dr Jerzy Dobrzański (PPS) i prof. Ludwik Chmaj (SL). Członkowie Okręgowej Rady Politycznej (PKP) opracowywali ulotki i odezwy do społeczeństwa, o czym będzie niżej w zeznaniach profesora Chmaja. Po aresztowaniu przez NKWD Michała Tyszkiewicza Okręgowa Rada Polityczna powierzyła funkcję przeprowadzenia wyboru delegata rządu mjr. Aleksandrowi Krzyżanowskiemu, ówczesnemu Komendantowi Okręgu ZWZ-AK¹⁷.

Po rezygnacji Aleksandra Zwierzyńskiego, działacza SN, którego kandydaturę zaakceptował w sierpniu 1941 r. minister spraw wewnętrznych Stanisław Kot, z różnych względów kandydować nie zgodzili się adwokaci: Stanisław Węslawski i Mieczysław Engel. Dopiero w marcu 1942 r. stanowisko delegata rządu objął Zygmunt Fedorowicz, działacz SN, były wizytator i kurator Wileńskiego Okręgu Szkolnego¹⁸.

Kulisy rozgrywki o stanowisko zastępcy delegata rządu na okręg wileński odślanają właśnie zeznania Ludwika Chmaja. Jest to, jak się wydaje najistotniejsza ich część. Fedorowicz działał bez wyznaczonych zastępców. Kwestia ta stała się powodem zaostrenia sytuacji politycznej na linii delegat rządu – Okręgowa Rada Polityczna (PKP). Wedle zeznań Chmaja właśnie on został zaproponowany jako zastępca Fedorowicza, lecz ten tej propozycji nie przyjął. Spowodowało to wycofanie przez Chmaja kandydatury i wysunięcie kandydatur Jerzego Dobrzańskiego (PPS) i Henryka Jackiewicza (SL). Konflikt ten miał miejsce w grudniu 1942 r.¹⁹ Aby wyrzucić presję polityczną na delegata rządu wiosną 1943 r. utworzona została Wileńska Rada Niepodległościowa Koncentracji Demokratycznej, zwana również Związkiem Partii Demokratycznych. Miała ona być w założeniu ciałem politycznym przeciwstawiającym się samowładnym zakusom delegata rządu oraz wewnętrzną organizacją działającą w łonie Okręgowej Rady Politycznej (PKP), zmierzającą pośrednio do zminimalizowania wpływów Stronnictwa Narodowego. Utworzona została z inicjatywy Ludwika Chmaja i Jerzego Dobrzańskiego. Pierwszy został jej wiceprezesem, drugi prezesem. Ponadto w skład prezydium Koncentracji Demokratycznej wchodził: Piotr Gulewicz (SD) – jako II wiceprezes (pseud. „Witalis”), Jerzy Wroński (PPS-WRN) – jako sekretarz (pseud. „Stopa”), Czesław Rukszto (PPS-WRN) – zastępca sekretarza (pseud. „Wiktor”). Prezydium podlegał Centralny Wydział Wykonaw-

¹⁷ W.K. Roman, *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika.*, Toruń 2002, s. 58. Cyt. Za: Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 49. Krzyżanowski nie był delegatem rządu, a jedynie – jako Komendant Okręgu ZWZ-AK – otrzymał z Warszawy decyzję, co do swobody wyboru kandydata na stanowisko delegata rządu przez polityczne ugrupowania wileńskie. De facto pełnił funkcję delegata do momentu wyboru na to stanowisko Fedorowicza. L. Tomaszewski, *Kronika wileńska 1941–1945. Z dziejów polskiego państwa podziemnego*, Warszawa 1992, s. 25 i nn.

¹⁸ Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 465; Tomaszewski, *Kronika...*, s. 26.

¹⁹ Tomaszewski, *Kronika...*, s. 73 i nn. Tam także szerzej o konflikcie.

czy WRN-KD, który dzielił się na Wydziały: Miejski, Wiejski, Informacji i Propagandy, Kobiety, Specjalny (dywersja i sabotaż) oraz do spraw Niepodległościowej Milicji Fabrycznej. Utworzono także sekcje: ustrojowo-prawną, zdrowia i opieki społecznej oraz spraw narodowościowych. Przewodniczącym Centralnego Wydziału Wykonawczego WRN-KD był Lucjan Krawiec (PPS-WRN), pseud. „Kazimierz”, a członkami: Henryk Jackiewicz (PPS-WRN), pseud. „Marian” i Edmund Greczanik (SD), pseud. „Rys”²⁰.

Działania Koncentracji Demokratycznej zakończyły się sukcesem, jednak dopiero na wiosnę 1944 r., kiedy to Dobrzański i Jackiewicz zostali zatwierdzeni jako zastępcy delegata rządu. Do tego momentu Koncentracja Demokratyczna stała się drugą pod względem wpływów organizacją w Wilnie skupiającą przedstawicieli partii politycznych po Konwencji.

Ludwik Chmaj przez cały czas był członkiem Okręgowej Rady Politycznej (PKP) z ramienia Stronnictwa Ludowego, a następnie Konwentu Stronnictw Politycznych. Był także, wraz z Dobrzańskim – jak wspomniano – inspiratorem utworzenia Wileńskiej Rady Niepodległościowej Koncentracji Demokratycznej (Związku Partii Demokratycznych), której do chwili aresztowania był wiceprezesem.

Warto dodać, że Wileńska Koncentracja Demokratyczna, i Chmaj osobiście, odegrała pewną rolę w nieoficjalnych rozmowach jakie toczyły się pomiędzy politykami litewskimi, skupionymi następnie w Naczelnym Komitecie Wyzwolenia Litwy (Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas – VLIK), a politykami polskimi. Jak pisze Tomaszewski od połowy 1942 do wiosny 1943 roku odbyło się kilka półprywatnych spotkań polsko-litewskich, które jednak nie doprowadziły do żadnych ustaleń. Oprócz Chmaja uczestniczyli w nich Dobrzański, Greczanik i Krawiec. Wiosną 1943 roku odbyło się natomiast pierwsze oficjalne spotkanie polsko-litewskie²¹.

Oprócz opisu rozgrywki o stanowisko zastępcy delegata rządu zeznania Ludwika Chmaja przynoszą istotne informacje dotyczące powstania Konwentu Stronnictw Politycznych w Wilnie.

Konwent Stronnictw Politycznych utworzony został z Okręgowej Rady Politycznej (PKP), będącej politycznym organem doradczym przy komendanturze okręgowej ZWZ-AK. W momencie powołania Delegata Rządu na okręg wileński Rada podporządkowana została Delegaturze i, z inicjatywy Fedorowicza, w sierpniu 1943 r. przemianowana na Konwent Stronnictw Politycznych. Zmiana nazwy wiązała się przede wszystkim z koniecznością zajęcia zdecydowanego stanowiska wobec zaostrzenia relacji pomiędzy rządem sowieckim i polskim po wykryciu przez Niemców masowych grobów oficerów polskich w Katyniu.

²⁰ *Ibidem*, s. 22–24.

²¹ *Ibidem*, s. 76–77. Tam też szerzej o wynikach tej i następnych rozmów, w których nie uczestniczyli już członkowie Koncentracji Demokratycznej.

W późniejszym okresie w imieniu Konwentu wydane zostały także trzy odezwy skierowane do ludności Wileńszczyzny. O odezwach tych szczegółowe informacje zawierają zeznania profesora Chmaja.

Profesor współpracował także z podziemnym dwutygodnikiem „Niepodległość”, wydawanym przez BIP Komendy Okręgu przy współpracy z Delegaturą. Redakcją „Niepodległości” kierował J. Dobrzański, zaś obok Chmaja współpracowali z nią m.in. profesorowie Marian Morelowski, Witold Staniewicz, Szczepan Szczeniowski oraz Lucjan Krawiec i Stanisław Stomma²².

Zeznania Ludwika Chmaja przynoszą również interesujące informacje na temat ruchu ludowego na Wileńszczyźnie. Wpływy Stronnictwa Ludowego były w Wilnie bardzo ograniczone. Daleko było do wpływów jakie jeszcze w okresie tzw. Litwy środkowej miało PSL „Piaś”, czy w latach dwudziestych PSL „Wyzwolenie”. Dopiero w latach bezpośrednio poprzedzających wybuch wojny SL zaczęło tworzyć przyszły elektorat w tym regionie.

W końcu 1938 r. z inicjatywy profesora Franciszka Skupieńskiego utworzony został w Wilnie Związek Ludowej Inteligencji. Zajmował się działalnością odczytową, samokształceniową i pomocą dla młodzieży ze środowisk wiejskich. Nieformalnie podporządkowany był Stronnictwu Ludowemu i miał być swego rodzaju kuźnią młodych kadr dla SL. W praktyce funkcjonował krótko – do września 1939 r. Natomiast szereg osób z nim związanych zostało w okresie okupacji członkami Okręgowej Rady Politycznej (PKP) z ramienia SL, w tym sam profesor Chmaj.

Wbrew zeznaniom profesor Chmaj zaangażowany był bardzo poważnie w działalność polityczną w Wilnie. Aresztowany został w końcu sierpnia 1944 roku i osadzony w więzieniu przy ulicy Ofiarnej, a po zakończonych przesłuchaniach w więzieniu na Łukiszkach. Przesłuchania trwały od września 1944 do stycznia 1945 roku. Dnia 23 maja 1945 roku grupa więźniów, członków Delegatury Rządu RP, w której znalazł się profesor, przetransportowana została samolotem do Moskwy i osadzona na Łubiance, a później na Butyrkach. W grupie tej znaleźli się także: Zygmunt Fedorowicz, Witold Pawilkowski i Zygmunt Dziarmaga-Działyński z delegatury oraz Antoni Kokociński, Julian Kulikowski, Leon Koplewski i Józef Grzesiak-Czarny z Komendy Okręgu AK. Zamierzano wykorzystać te osoby jako ewentualnych świadków w procesie szesnastu przywódców Polskiego Państwa Podziemnego. Ostatecznie w procesie, który odbył się w dniach 18–21 czerwca, wykorzystano jako świadka tylko Zygmunta Dziarmagę. Grupa więźniów powróciła do Wilna na Łukiszki w połowie lipca 1945 roku²³.

²² *Ibidem*, s. 59.

²³ *Ibidem*, s. 129–130.

Proces członków Konwentu Stronnictw Politycznych, w tym Ludwika Chmaja, odbył się na początku sierpnia 1945 roku²⁴, niezależnie od procesu „pierwszej Delegatury” (29–31 października 1945 roku) i procesu „drugiej Delegatury” (11–13 grudnia 1945 roku). Wyrok Trybunału Wojskowego NKGB Litewskiej SRS zapadł dn. 12 sierpnia 1945 roku²⁵. Razem z profesorem sądzeni byli: Zygmunt Dziarmaga, Stefan Ehrenkreutz²⁶ i ks. Władysław Kisiel²⁷. Jedynie Chmaj i Dziarmaga, który następnie przyjął nazwisko Działyński, powrócili do kraju.

Chmaj oraz delegat rządu Zygmunt Fedorowicz otrzymali wyroki dziesięciu lat łagru. Zesłani zostali do obozu Spassk (Spasskij Zawod) koło Karagandy w Kazachstanie (Kazachska SRS)²⁸.

Profesor przetrwał pobyt w łagrze. Jak pisze Sławomir Kalbarczyk na zesłaniu Chmaj pracował w kamieniołomach. Według relacji jednego ze współwięźniów „żałował że siedzi, bo w kraju jeszcze by się na coś przydał”. Ten sam więzień oceniał profesora jako człowieka niezwykle prawego, ale niezaradnego życiowo. Chmaj nie zarzucił zainteresowań naukowych nawet w trudnych warunkach podczas pobytu na przymusowym wygnaniu. Owocem tych dziesięciu lat stała się książka o Antonim Makarence i rozprawa *Człowiek i społeczeństwo w poglądach N.G. Czernyszewskiego*²⁹.

Dn. 14 września 1954 roku zakończył odbywanie kary, nadal pozostając na zesłaniu w domu starców w Karagandzie³⁰. Powrócił do Polski w 1955 r. i zamieszkał w Warszawie. Początkowo zatrudniony został w Pracowni Dziejów Oświaty PAN, kierowanej przez Łukasza Kurdybachę, a następnie – od 2 czerwca 1956 r. – został mianowany profesorem zwyczajnym w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN. Zmarł w dn. 22 października 1959 roku w Warszawie.

*

W nielicznych i szczątkowych materiałach osobistych zachowanych w spuściznie Ludwika Chmaja w Archiwum PAN w Warszawie znajdują się wiersze pisane przez profesora w więzieniu na Łukiszkach oraz w łagrze w Spassku

²⁴ S. K a l b a r c z y k, *Polscy pracownicy nauki ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej*, Warszawa 2001, s. 223

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Profesor Stefan Ehrenkreutz zmarł w szpitalu więziennym na Łukiszkach 21 lipca 1945.

²⁷ Aresztowany przez NKGB dn. 1 października 1944 i skazany na 10 lat łagrów i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich. Zmarł 4 czerwca 1950 w Dżezkazganie w południowym Kazachstanie.

²⁸ L. P i e s z c z u k (wywiad), *Droga przez Spassk*, „Nasz Dziennik”, nr 197, 24–25 sierpnia 2002. Por. B. S z e r e m e t a, *Powroty ze Lwowa*, Wrocław 2003 (tam kilka informacji o pobycie profesora Chmaja w łagrze).

²⁹ L. C h m a j, *Człowiek i społeczeństwo w poglądach N.G. Czernyszewskiego*, „Myśl Filozoficzna”, 1956, nr 2.

³⁰ K a l b a r c z y k, s. 223.

w Kazachstanie. Warto przytoczyć jeden z nich, pisany jeszcze w Wilnie po arestowaniu. Oddaje nastrój tamtych, tragicznych przeżyć. Szokujące jest zestawienie tej poezji z protokołami przesłuchań Profesora.

*Nie dano mi nawet pobiec do żony
Aby jej donieść, że nie prędko wrócę
Dziś gdzie się tylko w mej celi obrócę
Widzę jej smutną twarz w męce bezbronnej.
Jej biedne serce drży pewnie od lęku
I złym przeczuciem o mnie się kłopotce
Gdy je ogarnie raz po raz tęsknota.
To mnie straszliwie przejmuję udręką
Aby jej pomóc, jam taki niemocem
Bo sam się w owej tęsknocie wciąż miotam!!!³¹*

W trakcie przesłuchań pięćdziesięciosześcioletni wówczas Profesor wykazał się nie tylko odwagą cywilną, ale także godnością. Z jego spisanych zeznań wyraźnie wynika, że – z jednej strony – starał się w sposób przemyślany dozwalać, na ile to było możliwe, informacje na temat związanych z nim osób, z drugiej – otwarcie bronił swego stanowiska i patriotycznych motywów kierujących jego działalnością. Charakterystyczne są tu zwłaszcza słowa wypowiedziane w końcu przesłuchania z dn. 6 stycznia 1945 r.: *Ostatecznym naszym celem było oderwanie okręgu wileńskiego od terytorium Litewskiej SRS. Zarówno ja osobiście, jak i inni członkowie Rady, uważaliśmy za niesprawiedliwe działania rządu sowieckiego w jego stosunku do Polski, w odniesieniu do granic. [...] Chciałbym dodać, że Rada okręgu wileńskiego działała na polskim terytorium, tymczasowo okupowanym przez Niemców.*

*

Przedstawione poniżej protokoły przesłuchań Ludwika Chmaja opracowane zostały na podstawie kserokopii udostępnionych przez Instytut Pamięci Narodowej. Są to kserokopie dokumentów pisanych na maszynie w języku rosyjskim. Znajdują się w teczkach osobowych dotyczących Ludwika Chmaja przechowywanych w Instytucie Pamięci Narodowej pod sygnaturami IPN BU 184/136 (L II/152/f) oraz IPN BU 184/12 (L II/19/Fc). Kserokopie wykonano za granicą z materiałów państwowych byłego ZSRR, a konkretnie z archiwum służb specjalnych byłej Litewskiej SRS, obecnie Litewskie Archiwum Specjalne (Lietuvos Ypatingasis Archyvas). Autorzy otrzymali decyzję Prezesa IPN (KŚZpNP Nr 253/03 z dn. 26.11.2003 r.), w której wyrażono zgodę na wykorzystanie tych dokumentów dla badań naukowych.

³¹ Wrzesień 1944 r. Wiersz ten został stworzony w więzieniu w Wilnie, poświęcony żonie Stefanii, a spisany przez Ludwika Chmaja w Kazachstanie. APAN, III-76, nr 100, k.1.

W przekładzie starano się wiernie oddać język i charakter tych dokumentów. Zachowano układ stron. Pozostawiono w identycznej formie, jak w tekście rosyjskim, wyrazy pisane wersalikiem oraz podkreślenia. W przypisach wyjaśnione zostały wszystkie występujące w protokołach nazwiska, pseudonimy, a także nazwy organizacji i partii politycznych. Tytuł całości edycji oraz numeracja porządkowa kolejnych dokumentów wprowadzona została przez autorów.

PROTOKOŁY PRZESŁUCHAŃ PROFESORA LUDWIKA CHMAJA PRZEZ NKGB LITEWSKIEJ SRS W 1944/45 ROKU

[Dokument nr 1.]

ŚCIŚLE TAJNE
CK KP/b/ LITWY
miasto VILNIUS

R A P O R T

O wykonanej pracy operacyjnej NKGB Litewskiej SRS

za miesiąc wrzesień 1944 r.

W okresie sprawozdawczym zasadniczym i głównym zadaniem NKGB Litewskiej SRS było ustalenie i wykrycie agentury wywiadów zagranicznych, w pierwszej kolejności wywiadu niemieckiego, wykrycie antysowieckich, burżuazyjnych, nacjonalistycznych ugrupowań, wykrycie zdrajców ojczyzny.

Szczególna uwaga zwrócona była na walkę z działalnością terrorystyczną wrogich w stosunku do aktywu partyjnego i sowieckiego elementów.

Ustalono, że:

1. **WALUKIEWICZ** Bronisław, w wieku 22-letnich lat, narodowości polskiej, urodzony we wsi Siedoby, gminy podbereżskiej, chłop, w okresie niemieckiej okupacji Litwy uczestniczył w działalności białopolskich band. Obecnie mieszka we wsi Siedoby, gminy pobereżskiej, zajmuje się rolnictwem.
2. **JUREWICZ** Marian, 19 lat, pochodzący ze wsi Siedoby, podbereżskiej gminy, narodowości polskiej, chłop, w okresie niemieckiej okupacji Litwy

- uczestniczył w białopolskich oddziałach, obecnie mieszka we wsi Siedoby, podbereżskiej gminy, powiatu wileńskiego, zajmuje się rolnictwem.
3. **WRUWYL** Waław, 30 lat, pochodzący ze wsi Siedoby, podbereżskiej gminy, narodowości polskiej, do czasu okupacji powiatu wileńskiego przez Niemców zajmował się rolnictwem, w okresie okupacji uczestniczył w białopolskich oddziałach. Obecnie mieszka we wsi Siedoby, powiatu wileńskiego, zajmuje się rolnictwem.
 4. **BOGDANOWICZ** Ludwik, 19 lat, pochodzący ze wsi Lewony, podbereżskiej gminy, narodowości polskiej, w okresie okupacji powiatu wileńskiego przez Niemców uczestniczył w oddziałach białopolskich. Obecnie mieszka we wsi Lewony, podbereżskiej gminy i zajmuje się rolnictwem.
 5. **KULESZ** Zygfryd, 26 lat, pochodzący ze wsi Horszwiszki, wileńskiego powiatu, narodowości polskiej, w okresie okupacji powiatu wileńskiego uczestniczył w oddziałach białopolskich, obecnie mieszka we wsi Horszwiszki i zajmuje się rolnictwem.
 6. **KULESZ** Leonard, 19 lat, pochodzący ze wsi Horszwiszki, wileńskiego powiatu, narodowości polskiej, w okresie okupacji powiatu wileńskiego uczestniczył w oddziałach białopolskich, obecnie mieszka we wsi Horszwiszki, niemenczańskiej gminy i zajmuje się rolnictwem.

Wyżej wymienione osoby w okresie niemieckiej okupacji Litwy były uczestnikami nacjonalistycznych oddziałów białopolskich, które walczyły przeciwko partyzantom Wojny Ojczyźnianej. Obecnie organizowały kontrrewolucyjną grupę, której działalność w praktyce nastawiona jest na terrorystyczne akty przeciw partyjno-sowieckim pracownikom i aktywowi wiejskiemu, na łamanie zarządzeń partii i państwa sowieckiego. Na początku września 1944 r. wskazana grupa wdarła się nocą do mieszkania sekretarza Sielsowietu Siedobińskiego, powiatu wileńskiego, **SOSNOWSKIEGO** Leonida Fiodorowicza, w celu zabójstwa tego ostatniego, jednak nie było go w domu, wówczas zbili jego żonę **SOSNOWSKĄ** i przed ucieczką uprzedzili, że jeśli mąż nie rzuci pracy w Sielsowiecie, to będzie zabity. Następnie grupa ta skierowała się do mieszkania zastępcy przewodniczącego Sielsowietu **SOSNOWSKIEGO** Siemiona. Ten zaś w tym czasie ukrył się w szopie. Nie znalazłszy go w domu grupa uprzedziła jego matkę, że jeśli jej syn nie porzuci pracy w Sielsowiecie, to będzie zabity. Tejże nocy grupa ta usiłowała zabić przewodniczącego Sielsowietu wsi Siedoby **SAWICZA**. Nie znalazłszy ostatniego poinformowali właścicielkę mieszkania, że jeśli **SAWICZ** nie porzuci pracy w Sielsowiecie, to będzie zabity. Uczestnicy grupy przerwali dostawy chleba we wsi Dormejty, powiatu wileńskiego.

W sprawie tej prowadzimy dokumentację i postawiliśmy zadanie jego realizacji w najbliższym czasie.

Aresztowaliśmy:

1. **FEDOROWICZ** Zygmunt³², tenże Józef Karpowicz, urodzony w 1889 r., pochodzący z miasta Warszawy, narodowości polskiej, z rodziny urzędniczej. W 1919 r. ukończył Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Krakowskiego, posiada stopień naukowy doktora filozofii, od 1930 r. zajmował się dziennikarstwem. W 1940 r. aresztowany przez organy NKGB za działalność antysowiecką w partii „Narodowych Demokratów”, znajdował się w areszcie przez 9 miesięcy i uwolniony został 22 czerwca 1941 r. w związku z ewakuacją. Mieszkał wraz z rodziną w miejscowości Landwarowo (25 km od Wilna). Posiadał działkę ziemi.
2. **CHMAJ** Ludwik Martynowicz, urodzony w 1888 r., pochodzi z miasteczka Głogów, powiatu rzeszowskiego, województwa krakowskiego, narodowości polskiej, z rodziny rzemieślniczej, ukończył Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Krakowskiego. Do okupacji przez Niemców Litewskiej SRS pracował w Wileńskim Uniwersytecie jako profesor pedagogiki. Od czerwca 1941 r. zajmował się działalnością naukową, obywatel ZSRS, żonaty, żona CHMAJ Stefania mieszka w m. Wilno, była uczestniczką antysowieckiej, burżuazyjnej, nacjonalistycznej, polskiej organizacji, ma pseudonim „Barnaba”.
3. **EHRENKREUTZ** Stefan³³ Paulinowicz, urodzony w 1880 r., pochodzący z m. Łowicz, województwa warszawskiego, narodowości polskiej,

³² Zygmunt Józef Fedorowicz (1889–1973), dr filozofii, zoolog. Pseudonimy „Albin”, „Józef”, „Pani Maria”, delegat Rządu RP na okręg wileński od marca 1942 do sierpnia 1944. Urodzony 11 marca 1889 w Warszawie. W 1908 ukończył prywatne gimnazjum Emiliana Konopczyńskiego. Rok później aresztowany za działalność oświatową w środowisku robotniczym. 1909–1910 studiował na wydziale matematyczno-fizycznym Uniwersytetu w Louvain w Belgii, a następnie na Uniwersytecie Jagiellońskim (1911–1914). W okresie okupacji niemieckiej Wilna w 1916 członek Komitetu Polskiego. W 1919 uzyskał doktorat filozofii na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1920 wicedyrektor Departamentu Oświaty Litwy Środkowej. W 1921 rzeczoznawca w rokowaniach polsko-litewskich w Brukseli, a także dyrektor gimnazjum Zygmunta Augusta w Wilnie. W 1922 pierwszy wicemarszałek Sejmu Litwy Środkowej. Od 1922 wizytator i kurator Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Następnie naczelnik wydziału w kuratorium wileńskim i, od 1927, ponownie wizytator. Działacz Stronnictwa Narodowego. W wieku 42 lat, dn. 31 maja 1931, przeniesiony w stan spoczynku ze względów politycznych. Od marca 1942 Delegat Okręgowy Rządu w Wilnie i członek kierownictwa Walki Podziemnej. Aresztowany przez NKGB 30 sierpnia 1944 i skazany na 10 lat łagru. Powrócił do kraju w grudniu 1955. Osiedl w Warszawie. Od czerwca 1956 do sierpnia 1960 pracował jako adiunkt w Instytucie Zoologii PAN. Zmarł 3 lutego 1973. Tomaszewski, *Kronika...*, 185–186.

³³ Stefan Ehrenkreutz (1880–1945), dr filozofii, historyk prawa. Urodzony w Łowiczu 13 października 1880. Studiował na Uniwersytecie Warszawskim i Lipskim. Do 1914 pracował w szkolnictwie polskim i w instytucjach kulturalno-oświatowych. Członek PPS, wielokrotnie więziony przez władze carskie. Od 1916 wykładowca w Wolnej Wszechnicy Polskiej. Po odzyskaniu niepodległości brał udział w organizowaniu archiwów państwowych. 1919 dyrektor

obywatel ZSRS, ukończył Uniwersytet Warszawski, profesor historii prawa, do 1939 r. rektor Wileńskiego Uniwersytetu. Od 1940 r. do chwili obecnej zajmuje się działalnością naukową.

4. **CZARNECKI** Władysław³⁴ Janowicz, urodzony w 1894 r., pochodzi ze wsi Jadwinów, powiatu kuźnickiego (Polska), z robotników, narodowości polskiej, obywatel ZSRS, w 1918 r. ukończył Kijowski Instytut Handlowy. Do ustanowienia władzy sowieckiej na Litwie pracował jako sędzia w sprawach cywilnych w sądzie okręgowym miasta Wilna. W okresie funkcjonowania władzy sowieckiej na Litwie nigdzie nie pracował. W okresie niemieckiej okupacji Litewskiej SRS pracował w jadalni jako księgowy. Do aresztowania księgowy jadalni „Sobes” miasta Wilna.
5. **ZAWISZA** Weronika³⁵ Bolesławowna, urodzona w 1905 r., pochodzi ze wsi Wieksze, powiatu poniewieskiego, narodowości polskiej, bezpartyjna, obywatelka ZSRS, z chłopów, w okresie niemieckiej okupacji Litwy pracownica fabryki krawieckiej firmy „Standard”. Do aresztowania pracowała jako krawcowa.

W sprawie tej dysponujemy materiałami o istnieniu, na terytorium byłych okręgów wileńskiego i nowogródzkiego, tak zwanej polskiej „Armii Krajowej”; ustalono występowanie w mieście Wilnie i w sąsiednich powiatach głęboko zakonspirowanej polskiej organizacji nacjonalistycznej.

Archiwum Skarbowego i docent. Od 1920 zastępca profesora, od 1921 profesor dawnego prawa sądowego polskiego i litewskiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. W latach 1922–24 prorektor, od 1939 rektor USB. W latach 1930–1938 senator RP. Od 1930 prezes Zarządu Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej, redaktor „Roczników” tego instytutu, członek licznych towarzystw naukowych, prezes oddziału wileńskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego. Autor m.in.: *Z dziejów organizacji miejskiej starej Warszawy* (1913); *Stan badań nad statutem litewskim* (1924) oraz licznych studiów i artykułów w czasopiśmie i wydawnictwach seryjnych. W latach okupacji sprawował nadal obowiązki rektora USB w podziemiu. Był członkiem Konwentu Stronników Politycznych z ramienia PPS. Aresztowany 28 sierpnia 1944 przez NKGB. Zmarł w szpitalu więziennym na Łukiszkach 21 lipca 1945.

³⁴ Władysław Czarniecki (1894–?), sędzia Sadu Apelacyjnego w Wilnie. Urodzony w Jadwinowie w powiecie kuźnickim. W 1918 ukończył Kijowski Instytut Handlowy. Nie był członkiem Delegatury, udostępniał mieszkanie przy ul. Gedyminowskiej 19 na posiedzenia Konwentu Stronników Politycznych. Aresztowany w sierpniu 1944 przez NKGB i sądzony w procesie tzw. „pierwszej delegatury”. Skazany na rok więzienia, z zaliczeniem okresu aresztowania. W 1946 wyjechał z Wilna w ramach „repatriacji”. Według Fedorowicza uniknął poważniejszej kary, gdyż „był on podobno kolegą szkolnym Bieruta, który interweniował w jego sprawie”. Tomaszewski, *Kronika...*, 266.

³⁵ Weronika Zawiszyńska (1905–1945), pseudonim „Wera”, łączniczka pomiędzy Delegaturą a Komendą Okręgu AK. Aresztowana 26 sierpnia 1944 przez NKGB w mieszkaniu przy ul. Zakrętowej razem z prof. Stefanem Ehrenkreutzem i Wacławem Ujejskim. Zmarła w szpitalu wiosną 1945. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, 472; Tomaszewski, *Kronika...*, 114.

[Dokument nr 2.]

PROTOKÓŁ PRZESŁUCHANIA

Przesłuchanie rozpoczęto 4/1–45 r. o godz. 11.
Przesłuchanie zakończono 5/1–45 r. o godzinie 13.

Ja pracownik NKGB Litewskiej SRS podpułkownik bezpieczeństwa państwowego IDENKO przesłuchałem w charakterze obwinionego CHMAJA Ludwika Martynowicza. Przesłuchanie przeprowadzone było w języku polskim przez tłumacza NKGB LSRS Daihesaite.

PYTANIE: Kiedy i skąd przyjechaliście do m. Wilnius?

ODPOWIEDŹ: W 1938 r. Ministerstwo Oświecenia Publicznego rządu polskiego skierowało mnie do pracy jako profesora pedagogiki w Uniwersytecie Wileńskim z m. Krakowa, gdzie pracowałem jako docent Uniwersytetu Krakowskiego.

PYTANIE: W mieście Krakowie należeliście do jakichkolwiek partii politycznych?

ODPOWIEDŹ: W m. Krakowie do jakichkolwiek partii politycznych nie należałem.

PYTANIE: Od kiedy należycie do partii ludowców?

ODPOWIEDŹ: Do partii ludowców nie należę i nie należałem.

PYTANIE: Wyjaśnijcie w jaki sposób w 1938 r. w m. Wilno byliście wybrani wiceprzewodniczącym związku ludowej inteligencji³⁶?

ODPOWIEDŹ: W końcu 1938 r. z inicjatywy profesora Wileńskiego Uniwersytetu – SKUPIEŃSKIEGO³⁷ był utworzony związek ludowej inteligencji. Utworzenie tego związku odbyło się w następujący sposób: profesor SKUPIEŃSKI, ja i jeszcze ktoś ze studentów z własnej inicjatywy organizowali zebranie inteligencji wileńskiej. Na zebranie było zaproszonych około 200 osób, jednak przyszło znacznie mniej. Na zebraniu SKUPIEŃSKI wystąpił z mową, o konieczności utworzenia w m. Wilnie związku ludowej inteligencji (Związek Inteligencji Ludowej). SKUPIEŃSKI wyjaśnił, że związek ludowej inteligencji będzie zajmował się nadzorem nad uczącą się młodzieżą chłopską i jej wychowaniem kulturalnym. Oprócz SKUPIEŃSKIEGO byli jeszcze inni mówcy których nie pamiętam.

³⁶ Związek Inteligencji Ludowej utworzony został w Wilnie w końcu 1938 z inicjatywy profesora Franciszka Skupieńskiego, jako organizacja wspierająca Stronnictwo Ludowe.

³⁷ Franciszek Ksawery Skupieński ((1888–1962), biolog, mikolog. Od 1935 docent botaniki ogólnej, 1937–1939 profesor USB. Podczas okupacji działał w tajnym nauczaniu w Warszawie. Od 1945 organizator i profesor Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego w Łodzi, od 1946 także profesor Uniwersytetu Łódzkiego. Główne prace dotyczyły śluzowców i grzybów, u których odkrył występowanie procesów płciowych (1920). Badał także grzybowe uszkodzenia i sposoby konserwacji drewna budowlanego.

Na tym zebraniu inteligencji został prawnie utworzony związek ludowej inteligencji. W skład tak zwanego komitetu weszli: przewodniczący lub prezydent SKUPIEŃSKI, ja jako jego zastępca, sekretarz i skarbnik związku.

PYTANIE: Jaką społeczną i polityczną działalność prowadził związek ludowej inteligencji?

ODPOWIEDŹ: Członkiem związku ludowej inteligencji mógł być każdy z „wyrażających chęć przyłączenia się do związku i wyrażający ochotę materialnego wspierania związku”. Członkowie związku powinni byli zajmować się pracą kulturalną wśród chłopów, jednak wychodziło to członkom związku bardzo słabo.

Przez studentów Uniwersytetu Wileńskiego, pochodzenia chłopskiego, mnie i SKUPIEŃSKIEGO został zorganizowany internat (bursa). W bursie mieszkało około 20 studentów. Oprócz materialnej pomocy dla studentów, ja i SKUPIEŃSKI prowadziliśmy pracę wychowawczą w formie lekcji i dyskusji. Wśród studentów propagowaliśmy kulturę polską, zamiłowanie do historii, studiów naukowych itp.

PYTANIE: Czy założony przez was związek ludowej inteligencji był zarejestrowany?

ODPOWIEDŹ: W m. Warszawie istniało, tak zwane prezydium związków ludowej inteligencji, które wydawało gazetę „Obora” (*Zagon*). Gazeta ta pod względem ideowym kierowała wszystkimi związkami w Polsce. W celu zarejestrowania związku wileńskiego wysłaliśmy do gazety „Obora” list o istnieniu związku w m. Wilnie.

PYTANIE: Do kiedy istniał związek ludowej inteligencji w Wilnie?

ODPOWIEDŹ: Nasz związek dotrwał do momentu ataku wojsk niemieckich na Polskę, potem automatycznie rozpadł się.

PYTANIE: Byliście organizatorem i wiceprzewodniczącym związku ludowej inteligencji i – w następstwie – w praktyce realizowaliście program ludowej partii politycznej?

ODPOWIEDŹ: Istotnie, będąc założycielem i wiceprezydentem związku ludowej inteligencji, w praktyce realizowałem program ludowej partii politycznej, chociaż formalnie nie należałem do tej partii. Nasz związek prowadził bowiem pracę kulturalną wśród młodzieży.

PYTANIE: W jakich okolicznościach znaleźliście się w podziemnej Radzie okręgu wileńskiego³⁸?

³⁸ Rada Polityczna Okręgu Wileńskiego (znana też jako Okręgowa Rada Polityczna) przy Delegaturze Rządu (później Konwent Stronnictw Politycznych). Organizacja stanowiąca miejscowe przedstawicielstwo Politycznego Konwentu Porozumiewawczego (PKP). Skupiała przedstawicieli różnych partii politycznych Wileńszczyzny przy Delegacie Rządu na Okręg Wileński.

ODPOWIEDŹ: Zimą 1942 r. w moim mieszkaniu zjawił się członek Rady przy „Wilku”³⁹ – DOBRZAŃSKI⁴⁰ i powiedział, że Niemcy ustępują na Zachód pod naporem Armii Czerwonej, a w następstwie tego możliwym jest, że okręg wileński będzie niebawem wyzwolony od Niemców. Po to, aby w momencie wyzwolenia okręgu wileńskiego mieć polskie kadry w organach administracyjnych i przejąć zarząd – tworzy się Radę, to znaczy organizowana jest rada przedstawicieli polskich partii politycznych.

DOBRZAŃSKI, znając mnie jako wiceprzewodniczącego związku ludowej inteligencji, zaproponował mi wstąpienie do Rady jako przedstawicielowi ludowców. Propozycję DOBRZAŃSKIEGO przyjąłem, wszedłem do Rady, jako reprezentant ludowców.

³⁹ Aleksander Krzyżanowski (1895–1951), pułk. Artylerii. Pseud. „Wilk”, „Andrzej Wesolowski”, „Smętek”, „Dziemido”. Urodził się 18 lutego 1895. Służył w I Korpusie gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego. Uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej 1920. W okresie międzywojennym zawodowy żołnierz, artylerzysta. Delegat rządu na okręg wileński od 1940. Komendant Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK od maja 1941, po aresztowaniu ppłk. Nikodema Sulika, do lipca 1944. Aresztowany przez NKGB 17 lipca 1944 i wywieziony w głąb Rosji. Mianowany pułkownikiem we wrześniu już po aresztowaniu. Uciekł z obozu. Ponownie zesłany. Zwolniony w listopadzie 1947. Powrócił do Polski. Ponownie aresztowany w Poznaniu 3 lipca 1948. Zmarł tragicznie w więzieniu mokotowskim w Warszawie 29 września 1951. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, 484; Tomaszewski, *Kronika...*; Tark, *General Aleksander Krzyżanowski „Wilk”*, Warszawa 2000.

⁴⁰ Jerzy Bohdan Piotr Dobrzański (1889–1970), doktor medycyny, major AK. Pseud. „Maciej”, „Irwid”. Urodzony 3 października 1889 w Warszawie. Uczęszczał do IV gimnazjum w Warszawie. W 1905 członek szkolnego komitetu strajkowego, od 1909 członek PPS. W 1909–1914 odbył studia medyczne w Uniwersytecie Jagiellońskim. Od sierpnia 1914 lekarz wojskowy w armii rosyjskiej, przez półtora roku w niewoli austriackiej. W 1918 powrócił do kraju. W 1919–1923 lekarz w Wojsku Polskim, w tym naczelny lekarz 3 PAC w Wilnie. Od 1923 do 15 listopada 1939 ordynator oddziału ginekologicznego w szpitalu kolejowym na Wilczej Łapie. Od 1933 prezes Wileńskiego Towarzystwa Ginekologicznego. Prowadził wspólnie z dr Aliną Erdmanową prywatną klinikę położniczo-ginekologiczną przy Al. Róż 2. W latach 1927–1934 radny, m. Wilna, wiceprezes Wileńskiego Kuratorium Opieki nad Ociemniałymi, długoletni prezes robotniczych klubów sportowych, członek TUR. Po przyłączeniu Wilna do Litwy w okresie listopad 1939–lipiec 1940 członek prezydium Komitetu Polskiego. Od listopada 1939 w konspiracji, początkowo w Akcji Ludowej, potem w ZWZ-AK. Od stycznia 1940 członek Rady Wojewódzkiej przy KO ZWZ zamienna PPS-WRN. Od jesieni 1942 członek Konwentu Stronictw Politycznych (PKP), awansowany wówczas przez KG AK do stopnia majora. Członek BIP, redaktor podziemnego pisma „Niepodległość”. Organizator i przewodniczący Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej, od jesieni 1943 członek Kierownictwa Walki Podziemnej. Bliski współpracownik i mąż zaufania komendanta Okręgu Wileńskiego AK ppłk. Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka”. Od czerwca 1943 zastępca Delegata Rządu na Okręg Wileński, od 6 września 1944 do 1 czerwca 1945 Delegat Rządu. Aresztowany 1 czerwca 1945. Skazany na 20 lat łagrów. W 1956 zwolniony. Na początku 1957 powrócił do kraju. We Wrocławiu podjął pracę jako lekarz w przychodni kolejowej. Zmarł 29 kwietnia 1970 we Wrocławiu. Tomaszewski, *Kronika...*, 184.

PYTANIE: Opowiedzcie o strukturze organizacyjnej Rady okręgu wileńskiego?

ODPOWIEDŹ: Sama Rada lub sowiet wileńskiego okręgu składała się mniej więcej z 8 osób, przedstawiciele polskich partii narodowych (nacjonalistycznych). Członkami Rady byli: delegat rządu londyńskiego, a także przewodniczący ND – FEDOROWICZ, posługujący się pseudonimem „JÓZEF”, z PPS – DOBRZAŃSKI, posługujący się pseudonimem „Maciej” – z partii demokratów – PPD profesor Uniwersytetu Wileńskiego EHRENKREUTZ, przedstawiciel duchowieństwa, a być może także partii chrześcijańskiej – ksiądz KISIEL⁴¹, od ludowców zaś – ja – CHMAJ. Pozostałych członków Rady znam tylko z pseudonimów i twarzy. „RYNGRAF”⁴², także jako „WITOLD”, przedstawiciel Polaków Litwy i przedstawiciel związków zawodowych. Oprócz Rady przy FEDOROWICZU było biuro propagandy. Kto osobiście wchodził w jego skład nie jest mi znane, gdyż biuro to było zakonspirowane i oddzielone od członków Rady.

FEDOROWICZ, jako delegat rządu londyńskiego, kierował Radą. Miał prawo przyjmować w skład Rady nowych przedstawiciele polskich partii narodowych (*nacjonalistycznych*). Rada okręgu wileńskiego organizacyjnie podlegała Warszawie. Jaki organ lub jacy przedstawiciele rządu londyńskiego znajdowali się w Warszawie nic mi nie wiadomo, ponieważ FEDOROWICZ to ukrywał.

PYTANIE: W jaki sposób FEDOROWICZ utrzymywał kontakt z Warszawą?

⁴¹ Ks. Władysław Kisiel (1894–1950), kapelan Wojska Polskiego. Urodzony w Wilnie. Ukończył gimnazjum realne i seminarium duchowne. W 1917 otrzymał święcenia kapłańskie w kościele św. Katarzyny w Piotrogradzie. Studia teologiczne w Akademii Duchownej w Piotrogradzie ukończył w 1918. W latach 1918–1919 prefekt przy farze w Grodnie. Kapelan Wojska Polskiego 1919–1921, które opuścił w stopniu majora. Dziekan garnizonowy w Grodnie i Lidzie 1921–1929, równolegle prefekt gimnazjum w Lidzie. Od 1929 w Wilnie jako wikariusz w Katedrze św. Stanisława. Równocześnie od września 1929 prefekt w Państwowej Szkole Technicznej oraz, w 1939/40, prefekt w Gimnazjum Mechanicznym i Elektrycznym przy ul. Kopanica. Działacz Sodalicii Mariańskiej. Od połowy stycznia 1942 przedstawiciel Episkopatu w Okręgowej Radzie Stronnictw Politycznych, w miejsce rozstrzelanego przez Niemców na Ponarach 6 maja 1942 ks. Romualda Świrkowski. Od sierpnia 1942 członek Konwentu Stronnictw Politycznych (PKP) przy Delegaturze Rządu. Aresztowany przez NKGB 1 października 1944 i skazany na 10 lat łagrów i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich. Zmarł 4 czerwca 1950 w Dżezkazganie w południowym Kazachstanie. Tomaszewski, *Kronika...*, 187–188; R. Dzwonkowski, *Duchowieństwo katolickie represjonowane w ZSRS 1939–1987*, „Przegląd Wschodni”, 2000, t. VI, z. 3 (23), 573.

⁴² Julian Kulikowski, ppulk dyplomowany. Pseud. „Ryngraf”, „Pulkownik Ryngraf”, „Witold Drohomirski”. Szef Oddziału I (organizacyjno-szkoleniowego) KO AK. Komendant Okręgu Wileńskiego AK po aresztowaniu „Wilka” 17 lipca 1944. Aresztowany przez NKGB 17 sierpnia 1944. Skazany na 10 lat łagru i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich. Zesłany do Workuty. Powrócił do Polski 13 grudnia 1955. Tomaszewski, *Kronika...*, 134; Korab-Zebrzyk, *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1988, 483.

ODPOWIEDŹ: Mnie jako członkowi Rady było wiadomym, że FEDOROWICZ ma kontakt z Warszawą, jednak jakim środkami łączności dysponował nie wiem. Zazwyczaj FEDOROWICZ otrzymując jakąkolwiek instrukcję z Warszawy, przedstawiając jej treść mówił: „Otrzymałem informację z Warszawy z którą was zapoznają”. Kto był łącznikiem u FEDEROWICZA z Warszawą nie jest mi wiadome.

PYTANIE: Jakie zadania polityczne miała Rada okręgu wileńskiego, jako rada przedstawicieli polskich partii narodowych?

ODPOWIEDŹ: Program lub zadania polityczne Rady okręgu wileńskiego były następujące:

1. Prowadzić propagandę wśród ludności polskiej o sabotażu zarządzeń władz niemieckich.
2. Okazywać sprzeciw wobec władzy niemieckiej przy wysyłce polskiej młodzieży do Niemiec.
3. Ukrywać Żydów przed niemieckimi represjami.
4. Moralnie wspierać ludność polską.
5. Prowadzić propagandę wśród Litwinów na temat wspólnych działań przeciwko okupantom niemieckim.
6. Stosunek do rządu sowieckiego uzależniano od wzajemnych relacji z rządem londyńskim.

Te główne kwestie były programem Rady okręgu wileńskiego w okresie okupacji Wilna przez Niemców.

PYTANIE: Jaką działalność polityczną prowadziliście, jako członek Rady i przedstawiciel ludowców, wśród ludności polskiej przeciw Niemcom?

ODPOWIEDŹ: Jako członek Rady aktywnej działalności politycznej wśród ludności polskiej nie prowadziłem. Czasami zdarzało mi się rozmawiać ze znajomymi z uniwersytetu na tematy polityczne. W rozmowach tych wyrażałem opinię, że sukcesy wojsk niemieckich są tymczasowe. Innej działalności przeciwko Niemcom nie prowadziłem.

PYTANIE: Czy FEDOROWICZ osobiście dawał wam do wykonania konkretne zadania o prowadzeniu działalności politycznej przeciwko Niemcom?

ODPOWIEDŹ: Takich zadań od FEDOROWICZA nie otrzymywałem.

PYTANIE: Kiedy Rada została przekształcona w Konwent i w związku z jakimi okolicznościami?

ODPOWIEDŹ: Mniej więcej w sierpniu 1943 r. w związku z tym, że ostrzyły się stosunki pomiędzy rządem Związku Sowieckiego i londyńskim rządem polskim, a prasa i rozgłoście radiowe Związku Sowieckiego prześladowały MIKOŁAJCZYKA – FEDOROWICZ zdecydował się wydać odezwę do ludności polskiej z wezwaniem do obrony i poparcia MIKOŁAJCZYKA oraz jego rządu. Po to aby tekst odezwy był bardziej przekonujący dla ludności polskiej

– FEDOROWICZ przedstawił członkom Rady wnioszek, aby odezwa była podpisana przez konwent polskich partii politycznych. Ta zmiana nazwy podkreślała solidarność Rady zarówno z ludnością polską, jak i z polskim rządem. W ten sposób dokonana zmiana nazwy Rady w konwent polskich partii narodowych nie miała charakteru przypadkowego, a celem jej było podniesienie autorytetu Rady okręgu wileńskiego.

Skład konwentu polskich partii politycznych pozostał niezmienny, zaś członkowie Rady stali się członkami konwentu.

PYTANIE: Jakie zaostrenie relacji pomiędzy Rządem Sowieckim a rządem polskim w Londynie macie na myśli i z jakiego powodu?

ODPOWIEDŹ: Charakteru i przyczyn, które spowodowały zaostrenie wzajemnych stosunków, określić nie mogę, gdyż nie byłem o nich poinformowany przez FEDOROWICZA, jednakże sędzę, że za powód zaostrenia stosunków mogła posłużyć oszczerza potwarz rzucona przez wrogie Związkowi Sowieckiemu kraje o rzeczywistych winnych rozstrzelania polskich żołnierzy i oficerów w lesie katyńskim obwodu smoleńskiego. Niemcy rozwinęli olbrzymią akcję propagandową obwiniając o rozstrzelanie Armię Czerwoną, a rząd londyński nie w dostatecznym stopniu przeciwstawił się tej propagandzie.

Przesłuchanie prowadzone z przerwą dla odpoczynku
dn. 4/1 od godziny 16 do 23. Dn. 5/1 – od godziny 1.30 do 11.

Protokół napisany wedle moich słów w języku rosyjskim i przeczytany mi w języku polskim przez tłumacza.

Przesłuchiwał pracownik NKGB LSRS podpułkownik g/b IDENKO.

[Dokument nr 3]

PROTOKÓŁ PRZESŁUCHANIA

oskarżonego C H M A J A Ludwika Martynowicza –

Przesłuchanie rozpoczęte 6 stycznia 1945 r. o godzinie 11.

Przesłuchanie zakończone 6/1–45 r. o godzinie 16.30.

PYTANIE: Gdzie odbywały się posiedzenia Rady okręgu wileńskiego?

ODPOWIEDŹ: Posiedzenia odbywały się z powodów konspiracyjnych w różnych mieszkaniach: przy ul. Zakrętowej 2, w mieszkaniu FEDOROWICZA, przy ul. Gedymina 22, w mieszkaniu CZERNECKIEGO, przy ul. Pohulanka 19, w mieszkaniu nieznanego mi właściciela; przy ulicy której nazwy nie pamiętam, w rejonie mostu przez rzekę Wilię na początku ul. Kalwaryjskiej w prawo, pierwsza ulica.

PYTANIE: Czy u Was w mieszkaniu odbywały się posiedzenia?

ODPOWIEDŹ: W moim mieszkaniu przy ul. Wielka Pohulanka 39 posiedzenia Rady nie odbywały się. Natomiast członkowie Rady FEDOROWICZ i JACKIEWICZ⁴³ byli u mnie w domu. FEDOROWICZ był u mnie jeden raz, a JACKIEWICZ często, ponieważ rodzina JACKIEWICZÓW i moja rodzina przyjaźniły się. Czasami spotykaliśmy się w moim mieszkaniu aby grać w karty.

PYTANIE: Jakie kwestie rozpatrywano na posiedzeniach Rady?

ODPOWIEDŹ: Na posiedzeniach Rady okręgu wileńskiego rozpatrywano: artykuły z gazety „Rzeczpospolita Polska” (Organ emigracyjnego rządu polskiego) wydań specjalnych, rządowe odezwy, proklamacje Rady warszawskiej i inne dokumenty, treści których obecnie nie pamiętam. Gazety, odezwy i dokumenty otrzymywał FEDOROWICZ, on także je odczytywał i komentował.

PYTANIE: Jakie decyzje podejmowała Rada po rozpatrzeniu artykułów, odezwy i dokumentów?

ODPOWIEDŹ: Nie podejmowano konkretnych decyzji. Treść artykułów, gazet, odezwy i dokumentów przyjmowano jako informacje i wytyczne w praktycznej działalności Rady. Protokółów postanowień nie prowadzono.

PYTANIE: Jakie kwestie dotyczące spraw miejscowych rozpatrywano na posiedzeniach Rady?

ODPOWIEDŹ: Na posiedzeniach Rady rozpatrywano kwestie dotyczące spraw miejscowych zgodnie z programem Rady, który przedstawiłem w swoich wcześniejszych zeznaniach.

PYTANIE: Co konkretnego zrobiła Rada zgodnie z jej programem?

ODPOWIEDŹ: Muszę powiedzieć, że Rada nie zrealizowała programu. Przez cały czas istnienia Rady wydaliśmy tylko trzy odezwy do ludności, które rozpowszechniało biuro propagandy. Tekst pierwszej odezwy ukierunkowany był na moralne podtrzymanie ludności polskiej, wyjaśniając że Niemcy przegrają wojnę i dlatego trzeba wzmocnić opór przeciwko nim. Tekst drugiej odezwy skierowany był do ludności litewskiej z wezwaniem do osądzenia działalności litewskiego pułkownika Plechawiczusa⁴⁴, jako współpracownika Niemców.

⁴³ Henryk J a c k i e w i c z , pseud. „Marian”, „Pan L”. Działacz Stronnictwa Ludowego, członek prezydium Wileńskiej Rady Niepodległościowej Koncentracji Demokratycznej (WRN-KD) oraz Konwentu Stronnictw Politycznych (PKP), a także Komitetu Politycznego Kierownictwa Walki Podziemnej (KP KWP), następnie pierwszy zastępca Delegata Rządu na Okręg Wileński. Naczelnik Wydziału Przemysłu i Handlu Okręgowej Delegatury Rządu. Po aresztowaniu Fedorowicza sam aresztowany przez NKGB 6 września 1944. Skazany w procesie „pierwszej delegatury” na 10 lat łagrów. G r a b o w s k i , *Polska tajna administracja...*, 470.

⁴⁴ Povilas P l e c h a v i č i u s (1890–1973), generał litewski, dowódca ochotniczej jednostki litewskiej sformowanej za zgodą Niemców m.in. w celu zwalczania oddziałów AK i partyzantki sowieckiej. Oficer kawalerii w armii rosyjskiej. Następnie w siłach zbrojnych niepodległej Litwy. Jako major organizował zamach stanu w grudniu 1926, który dał początek dyktaturze Antanasa Smetony. W latach 1927–28 kierował sztabem generalnym Armii Litewskiej. W lutym

Tekst trzeciej odezwy był skierowany do ludności polskiej w związku ze zbliżaniem się oddziałów Armii Czerwonej. W ulotce nawoływano do przyjaznego witania Armii Czerwonej. Innych konkretnych faktów walki z niemieckim okupantem określić nie umiem.

PYTANIE: Jaka była ilość wydrukowanych ulotek?

ODPOWIEDŹ: Liczba wydrukowanych ulotek nie jest mi znana.

PYTANIE: Przedstawcie konkretne fakty i oddziaływanie odezw na ludność?

ODPOWIEDŹ: O oddziaływaniu naszych odezw na polską i litewską ludność nie mogę podać konkretnych faktów. Żadnych dokumentów w tej sprawie nie było w Radzie.

PYTANIE: Skutkiem tego program walki z okupantem niemieckim nie został zrealizowany przez Radę?

ODPOWIEDŹ: Mimo, że Rada, jak już wcześniej wyjaśniłem, miała program aktywnej walki z niemieckimi okupantami na terytorium okręgu wileńskiego – to tego programu nie realizowała.

PYTANIE: W takim razie wyjaśnijcie po co została utworzona Rada przedstawicieli partii politycznych?

ODPOWIEDŹ: Rada została utworzona dla walki z niemieckimi okupantami, zaś delegat Londynu (*londy*) – FEDOROWICZ miał także pełnomocnictwa do tworzenia kadr administracyjnych dla zarządzania okręgiem wileńskim, po jego uwolnieniu od Niemców.

PYTANIE: No ale wy nie prowadziliście aktywnej działalności przeciwko Niemcom?

ODPOWIEDŹ: Tak jak zeznałem wyżej faktycznie było w istocie. Rada prawie niczego nie zdziałała przeciwko Niemcom.

PYTANIE: W jakim celu FEDOROWICZ tworzył owe kadry administracyjno-zarządzające?

ODPOWIEDŹ: Do zarządzania okręgiem wileńskim po wyzwoleniu go od Niemców. Kto osobiście wchodził w skład tego urzędu nic mi nie wiadomo.

PYTANIE: Czy sowieckie organy zwracały się do was, jako przedstawicieli partii politycznych, w sprawie utworzenia Rady i kadr administracyjnych?

1944, w porozumieniu z Niemcami, stworzył Litewski Korpus Lokalny (*Lietuvos Vietine Rinktine*; VR; niem. Litauische Sonderverbände), rozwiązany przez Niemców już w maju 1944. Dowódcy litewscy, w tym Plechavičius, aresztowani przez Niemców 15 maja 1944. Niektórych rozstrzelano, innych wcielono do oddziałów pomocniczych Wehrmachtu i Luftwaffe lub zesłano do obozów koncentracyjnych. Największe starcie VR z oddziałami AK, przegrane przez Litwinów, miało miejsce pod Murowaną Oszmianką w nocy z 13 na 14 maja 1944. Po wojnie Plechavičius znalazł się w USA, gdzie pełnił funkcję przewodniczącego stowarzyszenia litewskich weteranów wojennych. W 40. rocznicę utworzenia Litewskiego Korpusu Lokalnego prezydent Litwy Rolandas Paksas uhonorował pośmiertnie generała Wielkim Krzyżem Orderu Pogoni.

ODPOWIEDŹ: Nie. Sowieckie organy w tej sprawie do nas się nie zwracały. Wszystkie nasze działania nie były uzgadniane z organami sowieckimi.

PYTANIE: Na mocy decyzji jakiego rządu utworzona została Rada – delegatura okręgu wileńskiego?

ODPOWIEDŹ: Na mocy decyzji burżuazyjno-demokratycznego rządu Polski, znajdującego się w Londynie.

PYTANIE: To znaczy że Rada i Wy osobiście wykonywaliście zadania burżuazyjno-demokratycznego rządu Polski?

ODPOWIEDŹ: Rzeczywiście. Rada i ja, jako członek Rady, prowadziliśmy swoją pracę i wypełnialiśmy zadania burżuazyjno-demokratycznego rządu Polski.

PYTANIE: Na terytorium Związku Sowieckiego?

ODPOWIEDŹ: Tak. Na terytorium Związku Sowieckiego, tymczasowo okupowanym przez Niemców, organizowaliśmy Radę skupiającą przedstawicieli polskich partii politycznych i działaliśmy według instrukcji rządu polskiego, znajdującego się w Londynie.

PYTANIE: Celem ostatecznym jaki stawialiście sobie osobiście i jako przedstawiciel ludowców, a także Rada stawiała sobie za cel, było oderwanie okręgu wileńskiego od LSRS i przyłączenie go do Polski?

ODPOWIEDŹ: Tak. Ostatecznym naszym celem było oderwanie okręgu wileńskiego od terytorium Litewskiej SRS. Zarówno ja osobiście, jak i inni członkowie Rady, uważaliśmy za niesprawiedliwe działania rządu sowieckiego w jego stosunku do Polski, w odniesieniu do granic.

PYTANIE: Czy chcielibyście jeszcze coś dodać do swoich zeznań?

ODPOWIEDŹ: Chciałbym dodać do swoich zeznań, że Rada okręgu wileńskiego działała na polskim terytorium, tymczasowo okupowanym przez Niemców.

Protokół został mi odczytany, sporządzony dokładnie wedle moich słów i przetłumaczony z rosyjskiego na polski.

Przesłuchiwał: pracownik NKGB Lit. SRS,
podpułkownik gosbezpiechnosti (IDENKO)

Tłumacz oddziału śledczego NKGB LSRS (DEIHESAITE)

[Dokument nr 4]

PROTOKÓŁ PRZESŁUCHANIA

oskarżonego C H M A J A Ludwika Martynowicza

Przesłuchanie rozpoczęte dn. 8 stycznia 1945 r. o godzinie 11.30.

Przesłuchanie zakończone dn. 8 stycznia o godzinie 22.40.

PYTANIE: Czy możecie zeznawać w języku rosyjskim?**ODPOWIEDŹ:** Rosyjskiego nie znam, zeznawać będę w języku polskim za pośrednictwem tłumacza.**PYTANIE:** Od początku śledztwa ukrywacie z uporem swoją przynależność do partii „Stronnictwo Ludowe”. W związku z tym jeszcze raz żądam od Was podania prawdziwych zeznań w tej sprawie?**ODPOWIEDŹ:** Formalnie członkiem partii „Stronnictwo Ludowe” nie byłem, ale w pełni podzielałem poglądy polityczne tej partii.**PYTANIE:** Jesteście nie tylko członkiem partii, ale i organizatorem komitetu „Ludowców”?**ODPOWIEDŹ:** Przyznaje się, że jestem organizatorem komitetu inteligencji ludowej w okręgu wileńskim w oparciu o program partii „Stronnictwo Ludowe”.**PYTANIE:** Opowiedzcie szczegółowo o organizowaniu komitetu?**ODPOWIEDŹ:** Będąc przedstawicielem ludowej inteligencji w Radzie okręgu wileńskiego i nie mając szerszych wpływów wśród swoich stronników bez centrum organizacyjnego, zdecydowałem się z własnej inicjatywy zorganizować komitet „ludowców” w oparciu o program „Stronnictwa Ludowego”.Organizując komitet jesienią 1942 roku wiedziałem o tym, że mój bliski znajomy – JACKIEWICZ i znajomy mi KRÓL⁴⁵ – wydają się być idealnymi współpracownikami partii „ludowców”. W tym czasie w mieszkaniu KRÓLA zaproponowałem im wejście w skład komitetu. Moja propozycja została przez obu: JACKIEWICZA I KRÓLA, rozpatrzona i przyjęta. Zgodzili się być członkami komitetu. Na pierwszym organizacyjnym posiedzeniu w mieszkaniu KRÓLA przy ul. Słowackiego 17, podzieliliśmy obowiązki: przewodniczącym komitetu wybrany zostałem ja – CHMAJ, zastępcą przewodniczącego – JACKIEWICZ,

⁴⁵ Franciszek K r ó ł, pseud. „Wojciech”. Członek Stronnictwa Ludowego i Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej z ramienia SL. Członek zespołu redakcyjnego podziemnych miesięczników wydawanych przez Wydział Informacji i Propagandy WKD: „Droga Wolności”, „Polska Ludowa” i „Jednością Silni”. Kolportował także, wydawany przez BIP Komendy Okręgu przy współpracy z Delegaturą, dwutygodnik „Niepodległość”. T o m a s z e w s k i, *Kronika...*, 58–59.

a sekretarzem komitetu – KRÓL. Na tym posiedzeniu postanowiliśmy, że JACKIEWICZ bierze na siebie obowiązek organizacji komitetów na peryferiach, to znaczy w powiatach okręgu wileńskiego. KRÓL, jako nauczyciel, powinien zajmować się opracowaniem kwestii reformy oświaty polskiej młodzieży chłopskiej. Ja – CHMAJ – wzięłem na siebie obowiązki ogólnego kierownictwa komitetem. Później do naszego komitetu dołączyli przyprowadzeni przez JACKIEWICZA: TATUL Jan, pracownik kooperatywy w Mejszagole i MROSZCZYK, pracownik zarządu rolnego (selhozuprawlenija) w okręgu wileńskim. TATUL otrzymał od komitetu zadanie utworzenia komitetu powiatowego w Mejszagole. MROSZCZYK otrzymał zadanie sporządzenia spisów inteligencji ludowej w m. Wilnie i w okręgu wileńskim.

PYTANIE: Czy członkowie komitetu mieli pseudonimy?

ODPOWIEDŹ: Tak. Członkowie komitetu mieli pseudonimy. Ja – CHMAJ – miałem pseudonim „JAROŃSKI”, JACKIEWICZ – miał pseudonim – „MARIAN”, KRÓL miał pseudonim „WOJCIECH”.

PYTANIE: Czy zarejestrowaliście gdzieś swój komitet?

ODPOWIEDŹ: Nasz komitet został zarejestrowany w Centralnym Komitecie partii „Stronnictwo Ludowe”, znajdującym się w Warszawie. O zorganizowaniu komitetu napisałem do profesora SKUPIEŃSKIEGO (byłego przewodniczącego związku inteligencji ludowej w m. Wilnie), który w tym czasie mieszkał w Warszawie i miał bezpośredni kontakt z CK partii. SKUPIEŃSKI o zorganizowaniu komitetu poinformował KC partii „Stronnictwo Ludowe”. Później od Centralnego Komitetu otrzymałem przez kurierów program partii, instrukcje i listy. Tymi dokumentami kierowałem się w praktycznej działalności komitetu.

PYTANIE: Czy otrzymywaliście od CK partii środki finansowe?

ODPOWIEDŹ: Nie. Środków finansowych od CK partii nie otrzymywałem.

PYTANIE: Nie mówicie prawdy. Podajcie sumę pieniędzy jaką otrzymaliście od CK partii?

ODPOWIEDŹ: Tak, rzeczywiście z CK partii w Warszawie otrzymywałem środki finansowe przez kurierów. Pierwszy raz otrzymałem 1000 marek, drugi raz – 1500 marek i trzeci raz 1500 marek. Za otrzymane pieniądze wydawałem kurierom pokwitowania.

PYTANIE: W jakim celu otrzymywaliście pieniądze od CK partii?

ODPOWIEDŹ: Środki finansowe otrzymywałem dla udzielania pomocy potrzebującym jej członkom inteligencji ludowej.

PYTANIE: Komu w pierwszej kolejności była wydana zapomoga?

ODPOWIEDŹ: Pieniądze były wydawane tylko członkom komitetu. JACKIEWICZOWI dałem 1500 marek, KRÓLOWI 500 marek, pozostałe 2000 marek wydałem na osobiste potrzeby.

PYTANIE: Jak nazywali się kurierzy CK partii z Warszawy?

ODPOWIEDŹ: Pierwszy kurier z Warszawy przybył do mojego mieszkania mniej więcej w marcu 1943 r. Nazwiska i pseudonimu jego nie znam. Kurier wręczył mi 1000 marek i wyjaśnił, że pieniądze te przywiózł z Warszawy od „TURSKIEGO”, który jakoby zna mnie z Wilna, jako byłego wiceprzewodniczącego związku ludowej inteligencji. Kim jest „TURSKI” nie wiem⁴⁶.

Drugi kurier przybył w końcu maja 1943 r. – ten kurier wręczył mi 1500 marek i zapytał, czy wiem od kogo pochodzą te pieniądze? Na co odpowiedziałem, że domyślam się.

Trzeci kurier przybył w listopadzie lub grudniu 1943 r. – ten kurier okazał się być tą samą osobą, która przyjechała pierwszy raz. Przywiózł mi 1500 marek, program związku ludowej inteligencji, instrukcję nr 2 i list instruujący podpisany przez „TURSKIEGO”. W tej instrukcji stwierdzano, że nasz komitet nie ma prawa przyjmować kogokolwiek na członków partii „Stronnictwa Ludowego”, a jedynie w szeregi związku inteligencji ludowej. Do listu dołączony był program związku inteligencji ludowej. Związek inteligencji ludowej przygotowywał kadry do przyszłego wstępowania do partii, zgodnie z ustanowionymi regułami.

Czwarty kurier przyjechał w styczniu 1944 r. i przywiózł program partii „Stronnictwo Ludowe”. Ten kurier pracował do marca 1944 r. w Wilnie w niemieckiej firmie i w marcu 1944 r. odjechał do Warszawy.

Więcej z Warszawy nikt do mnie nie przyjeżdżał, a swoich kurierów nie posyłałem. Co do „TURSKIEGO” wiem, że jest on przewodniczącym związku inteligencji ludowej w mieście Warszawie.

PYTANIE: Czy zajmowaliście się przyjmowaniem członków do partii „Stronnictwo Ludowe”?

ODPOWIEDŹ: Ani ja osobiście, ani członkowie komitetu do partii nikogo nie przyjmowaliśmy.

PYTANIE: W takim razie dlaczego otrzymaliście instruujący list w którym uprzedzono, że wasz komitet nie ma prawa przyjmowania nowych członków do partii „Stronnictwa Ludowego”?

ODPOWIEDŹ: Na to pytanie odpowiedzieć nie mogę. Nie wiem.

PYTANIE: Jaka liczba „ludowców” należała do waszej organizacji?

ODPOWIEDŹ: Jaka liczbę „ludowców” zrzeszał komitet, nie umiem odpowiedzieć, gdyż tymi rachunkami zajmował się mój zastępca – JACKIEWICZ.

PYTANIE: A Pan jako twórca komitetu nie interesował się składem organizacji?

ODPOWIEDŹ: Składem organizacji interesowałem się w ogólnym zarysie. Z informacji JACKIEWICZA wiem, że istniały komitety w Trokach, Święcianach,

⁴⁶ Być może Feliks Soboczyński, pseud. „Turski”. Po wojnie dyrektor Lasów Państwowych w Olsztynie. Aresztowany w 1949. G r a b o w s k i, *Polska tajna administracja...*, 122.

Niemenczynie i w Mejszagole. Te powiatowe komitety podlegały komitetowi okręgu wileńskiego.

PYTANIE: Podajcie nazwiska przewodniczących komitetów powiatowych?

ODPOWIEDŹ: Przewodniczących komitetów powiatowych nie znam. Znać ich powinien JACKIEWICZ, gdyż on miał z nimi relacje służbowe.

PYTANIE: Na czym więc polegało wasze kierowanie komitetami powiatowymi?

ODPOWIEDŹ: Nasze kierownictwo komitetami powiatowymi polegało na tym, że członkowie komitetu, a w większości przypadków JACKIEWICZ, przekazywali ustne instrukcje dotyczące pracy organizacyjnej. Oprócz tego, gdy komitet otrzymał z Warszawy program partii „Stronnictwo Ludowe” – powieliśmy go i rozesłaliśmy do komitetów powiatowych jako instrukcję do pracy w tych komitetach. Instruując ustnie JACKIEWICZ wyjaśniał przewodniczącym komitetów powiatowych, aby ci program partii tłumaczyli ludziom na miejscu.

PYTANIE: Gdzie i w jakich sprawach organizowane były posiedzenia komitetu?

ODPOWIEDŹ: Posiedzenia komitetu odbywały się systematycznie w mieszkaniu JACKIEWICZA i KRÓLA, zaś u mnie w mieszkaniu posiedzeń nie było. Były natomiast spotkania z JACKIEWICZEM i KRÓLEM. Na posiedzeniach komitetu rozpatrywaliśmy następujące kwestie:

1. O reformie rolnej w Polsce. Plan reformy opracował członek komitetu MROSZCZYK.
2. O reformie oświaty młodzieży polskiej i utworzeniu uniwersytetu młodzieży chłopskiej. Praktycznie opracowywał reformę oświaty w Polsce członek komitetu – KRÓL.
3. O rozwoju spółdzielczości i przebudowie przemysłu z częściową nacjonalizacją w Polsce. Praktycznie tę kwestię opracowywał członek komitetu – JACKIEWICZ.
4. Rozważano kwestię wykorzystania ludowej inteligencji w podwyższeniu poziomu kultury chłopów w Polsce. Te kwestię w praktyce przygotowywałem ja – przewodniczący komitetu.

Wszystkie wyżej wymienione sprawy omawiane były zgodnie z programem partii „Stronnictwa Ludowego”.

5. Dyskutowano również nad informacją JACKIEWICZA o stanie prac w komitetach powiatowych i gminnych.

Posiedzenia komitetu prowadzono bez podejmowania postanowień na piśmie. Nie protokołowano ich z powodów konspiracyjnych.

PYTANIE: Jak w praktyce wprowadzane były postanowienia komitetu?

ODPOWIEDŹ: Wprowadzać w życie swoich decyzji w warunkach okupacji niemieckiej nie mogliśmy. Komitet przygotowywał organizacyjny grunt do realizacji swojego programu, po przywróceniu państwa polskiego i granic państwowych.

PYTANIE: Czy po oswobodzeniu Wilna od Niemców posiedzenia komitetu były kontynuowane?

ODPOWIEDŹ: Po wyzwoleniu miasta Vilnius od Niemców przez oddziały Armii Czerwonej komitet nie odbywał posiedzeń.

Protokół wedle moich słów napisany prawidłowo, odczytany mi w przekładzie z języka rosyjskiego na polski.

Przesłuchiwał pracownik NKGB Lit. SRS
podpułkownik gosbezопасnosti (IDENKO)

tłumacz wydziału śledczego NKGB LSRS – Deihesaite.

[Dokument nr 5]

PROTOKÓŁ PRZESŁUCHANIA

oskarżony C H M A J Ludwik Martynowicz

Przesłuchanie rozpoczęte 8 stycznia 1945 r. o godzinie 11.30.
Przesłuchanie zakończone dn. 8 stycznia 1945 r. o godzinie 23.

PYTANIE: Czy możecie zeznawać w języku rosyjskim?

ODPOWIEDŹ: Rosyjskiego nie znam, zeznawać będę w języku polskim za pośrednictwem tłumacza.

PYTANIE: W związku z jakimi okolicznościami zwołana została przez Was konferencja lewicowych partii w Radzie okręgu wileńskiego⁴⁷?

ODPOWIEDŹ: Wiosną 1943 roku członek Rady DOBRZAŃSKI otrzymał od kogoś informacje, że zostałem przez Warszawę wyznaczony na zastępcę delegata rządu polskiego na okręg wileński. Te informacje przekazał DOBRZAŃSKI członkom Rady. Delegat FEDOROWICZ, dowiedziawszy się o mojej nominacji sprzeciwił się, abym był jego zastępcą. W odpowiedzi na te działania FEDOROWICZA, ja i DOBRZAŃSKI zdecydowaliśmy się utworzyć związek przedstawicieli partii demokratycznych w celu wewnętrznej walki w Radzie, a przede wszystkim przeciwko FEDOROWICZOWI. Nie pamiętam w którym mieszkaniu, zebraliśmy się w celu opracowania swoich działań przeciwko FEDOROWICZOWI, zaprosiwszy na to spotkanie JACKIEWICZA, KRAWCA⁴⁸ i „RYSIA” – nazwiska „RYSIA”⁴⁹ nie pamiętam. Na tym zebraniu

⁴⁷ Właściwie Wileńska Koncentracja Demokratyczna utworzona w połowie 1941 przez Jerzego Dobrzańskiego, skupiająca przedstawicieli stronnictw ludowych i lewicowych (PPS-WRN, SL, SD). Por. Tomaszewski, *Kronika...*, 22 i nn.

⁴⁸ Lucjan Krawiec (1906–1986), pseud. „Kazimierz”. Nauczyciel, członek PPS-WRN. Przewodniczący Centralnego Wydziału Wykonawczego Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej (CWW-WKD) z ramienia PPS-WRN. Członek Konwentu Stronnictw Politycznych (PKP) przy

rozważana była kwestia o stosunku do delegata FEDOROWICZA. Protestując przeciwko FEDOROWICZOWI ja i DOBRZAŃSKI zdecydowaliśmy się wyjść z Rady, o czym poinformowaliśmy wszystkich biorących udział w zebraniu.

PYTANIE: W jakim celu na zebranie osobiście przez Was zaproszeni zostali ludowiec JACKIEWICZ, DOBRZAŃSKI, socjalista KRAWIEC i demokrat „RYŚ”?

ODPOWIEDŹ: Przeze mnie osobiście zaproszony został ludowiec – JACKIEWICZ, a przez DOBRZAŃSKIEGO socjalista KRAWIEC i demokrat „RYŚ”. Celem było, aby oni – jako przedstawiciele partii – byli świadkami naszej, to jest mojej i DOBRZAŃSKIEGO, decyzji opuszczenia Rady. Uważaliśmy bowiem z DOBRZAŃSKIM, że zaproszeni na zebranie przedstawiciele partii doprowadzą do powiadomienia innych ich członków (ludowców, socjalistów i demokratów) i, oprócz tego, o całej tej sytuacji pręcej będzie wiadomo w Warszawie.

PYTANIE: Jaką organizację utworzyliście jako przedstawiciele partii?

ODPOWIEDŹ: Nasza organizacja została nazwana związkiem partii demokratycznych. Do związku wszedłem ja – CHMAJ, od ludowców, DOBRZAŃSKI od socjalistów, „RYŚ” od demokratów i JACKIEWICZ od ludowców.

PYTANIE: Nad jakimi kwestiami dyskutowano na kolejnych zebraniach związku partii demokratycznych?

ODPOWIEDŹ: Tematem dyskutowanym na drugim zebraniu związku była propozycja jaką złożył mi FEDOROWICZ, abym został delegatem rządu polskiego na okręg nowogródzki. Tę sprawę poddałem pod dyskusję związku dlatego, że kiedyś FEDOROWICZ spotkał mnie i powiedział, że nie życzy sobie abym był jego zastępcą, ale może uzyskać w Warszawie wyznaczenie mnie na delegata okręgu nowogródzkiego. Wówczas nie dałem FEDOROWICZOWI

Delegaturze Rządu. Pracownik (kandydował na przewodniczącego) Okręgowego Biura Oświaty i Kultury Okręgowej Delegatury Rządu. Członek zespołu redakcyjnego, wydawanych przez Wydział Informacji i Propagandy WKD, miesięczników: „Droga Wolności”, „Polska Ludowa” i „Jednością Silni”. Kolportował także, wydawany przez BIP Komendy Okręgu we współpracy z Delegaturą, dwutygodnik „Niepodległość”. Uczestniczył także w nieoficjalnych spotkaniach polsko-litewskich w 1942–43, pomiędzy członkami WKD i politykami litewskimi skupionymi później w Naczelnym Komitecie Wyzwolenia Litwy (*Variausias Lietuvos Iškaisvimo Komitetas* – VLIK). Aresztowany 20 czerwca 1944 r., wywieziony do obozu pracy w pobliżu Metz w Francji. Po wojnie pozostał na emigracji. T o m a s z e w s k i , *Kronika...*; G r a b o w s k i , *Polska tajna administracja...*, 466, 470.

⁴⁹ Edmund G r e c z a n i k , pseud. „Ryś”, „Pan D”. Członek Stronnictwa Demokratycznego. Członek CWW-WKD z ramienia SD. Członek Konwentu Stronnictw Politycznych przy Delegaturze Rządu. Członek Komitetu Politycznego Kierownictwa Walki Podziemnej. Uczestniczył także w nieoficjalnych rozmowach pomiędzy politykami WKD i politykami litewskimi, skupionymi później w Naczelnym Komitecie Wyzwolenia Litwy (*Variausias Lietuvos Iškaisvimo Komitetas* – VLIK). Drukował wydawane przez Wydział Informacji i Propagandy WKD miesięczniki: „Droga Wolności”, „Polska Ludowa” i „Jednością Silni”. Kolportował „Niepodległość”. T o m a s z e w s k i , *Kronika...*

konkretnej odpowiedzi, a zdecydowałem się rozpatrzyć to na zebraniu w związku. Na tym zebraniu konkretnej decyzji jednak nie podjęto.

Na trzeci posiedzeniu związku znów podnieszono kwestię wyznaczenia mnie na delegata okręgu nowogródzkiego. Wówczas odmówiłem zarówno bycia delegatem, jak i zastępcą FEDOROWICZA. Postanowiliśmy zwrócić się do FEDOROWICZA z wnioskiem, aby miał w Radzie dwóch zastępców delegata. Konkretnie były zaproponowane kandydatury JACKIEWICZA od „ludowców”, DOBRZAŃSKIEGO od socjalistów. Nasz wniosek FEDOROWICZ przyjął o czym poinformował Warszawę.

Po tym jak Warszawa zatwierdziła jako zastępców delegata JACKIEWICZA i DOBRZAŃSKIEGO, związek na swoim posiedzeniu postanowił zażądać sprawozdania delegata z pracy w Radzie i rozdzielić funkcje jego zastępcom. Nasz wniosek został przez FEDOROWICZA przyjęty i znów wszedłem do Rady jako przedstawiciel „ludowców”.

PYTANIE: Czy po wyzwoleniu od Niemców miasta Wilnius związek partii demokratycznych prowadził posiedzenia?

ODPOWIEDŹ: Po wyzwolenia miasta Wilnius od Niemców, posiedzeń związku partii demokratycznych nie było.

Protokół wedle moich słów napisany prawidłowo, odczytany mi przez tłumacza z języka rosyjskiego w przekładzie na polski.

Przesłuchiwał: pracownik NKGB Lit. SRS
podpułkownik Gosbezopasnosti (IDENKO)

tłumacz wydziału śledczego NKGB LSRS – DEIHESAITE.

Jan Draus

Leszek Zasztowt

**Professor Ludwik Chmaj imprisonment by NKGB in the focus
of the archival records of 1944–1945**

Summary

Professor Ludwik Chmaj was a renown Polish scholar of the Reformation period, a past master of Arianism, which was the topic of his several studies, including the book and source edition on Fausto Sozzini (1539–1604). As a historian of philosophy Chmaj was fascinated by the René Descartes' thought, and that inclined him to interpret the Descartes writings, and to dedicate to this great philosopher a separate monograph. Thanks to Descartes interest, in the 30s professor entered the philosophy of occasionalism, and later translated into Polish the opus magnum of the one of the Descartes critics – Peter Gassendi *Logic*. Chmaj was not only historian of culture and philosophy, but equally the historian of psychology and educator or – better to say – pedagogue. His main opus was

the synthesis entitled *Streams and directions of the contemporary pedagogy*, published in 1938, and twice in the 60s.

In 1939, when the war began, Professor hold the chair of pedagogy in the Vilna (Vilnius) University. He was arrested by NKGB in August 1944, and spent nearly ten years in the USSR Gulag. Depositions made by professor Chmaj in the NKGB jail in Vilna are unique. His testimony shows us a brave, and honest man, who did not frighten to present to the NKGB officer his political point of view concerning the role of Soviets in Lithuania. Although involved in the Polish underground activity against Nazis, Chmaj did not revealed any unknown to Soviet names or opportunities. Therefore professor probably saved many of his colleagues and friends. He was released from the concentration camp in 1954, got back to Poland and ended his life as a professor of philosophy at the Polish Academy of Sciences. He died in 1959.